

А.НУРМОНОВ, Ш.ИСКАНДАРОВА

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

А.НУРМОНОВ, Ш.ИСКАНДАРОВА

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК

Ўқув қўлланма

ТАШКЕНТ
«ТА'ЛИМ НАШРИЙОТИ»
2007

60518

812
H-90

УДК 81.2(Ўзб)

N87

Умумий тилшунослик: / Ўқув қўлланма; А.Нурмонов,
Ш.Искандарова. – Т.: ТА’ЛИМ НАШРИЙОТИ», 2007. – 208 с.

Масъул муҳаррирлар:

филология фанлари доктори, профессор, А.Мамажонов;
филология фанлари доктори, А.Собиров

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор, О.Бозоров
филология фанлари доктори, С.Муминов

Мазкур ўқув қўлланмасида тилшунослик назарияси бўйича қўлга киритилган энг сўнгги ютуқларга таянилди. Китоб филология факультети талабаларига мўлжалланган бўлиб, ундан магистрантлар, аспирантлар, изланиш олиб бораётган ёш тадқиқотчилар фойдаланишлари мумкин.

Китоб Фаргона ва Андижон давлат университетлари илмий кенгашилари тўмонидан нашрга тавсия этилган.

КБК 81.2(Ўзб)я73

ISBN 978-9943-10-038-3

© А.Нурмонов, Ш.Искандарова
© ТА’ЛИМ НАШРИЙОТИ»

СЎЗ БОШИ

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг Тъълим тизимини тубдан ислох қилишга жиддий эътибор қаратилди. “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида”, “Таълим тўғрисида”ги қонунларнинг қабул қилиниши ана шу эътиборнинг ёрқин далилидир.

Мустабид тузумдан қолган дарсликларни янгилаш, уларнинг мазмунини жаҳон стандартлари талаблари даражасига кўтариш олимлар олдига энг долзарб вазифа қилиб қўйилди.

Мамлакатимиздаги барча олий ўқув юртларининг филология факультетларида узоқ йиллардан буён “Умумий тилшунослик” курси ўқитиб келинади. Мазкур курс буйича шўролар даврида ўзбек тилида дастлаб С.Усмоновнинг¹, сўнгра А.Баскаков, А.Содиқов ва А.Абдуазизовларнинг “Умумий тилшунослик”² дарсликлари нашр қилинди. Бугунга келиб бу китоблар библиографик нодир асарларга айланиш билан бирга, мазмунан бугунги тилшунослик эришган ютуқларни ўзида ифодалай олмай қолди. Бу эса “Умумий тилшунослик” курсини талаб даражасида ўқитишда бирмунча қийинчилик туғдирмоқда. Шунинг учун ушбу курс юзасидан янги дарслик ва қўлланмалар яратишга катта эҳтиёж сезилмоқда. Ана шу амалий эҳтиёжни қондириш мақсадида қўлингиздаги асар майдонга келди.

Анъанага кўра, “Умумий тилшунослик” курси “Тилшунослик тарихи”, “Тилшунослик назарияси” ва “Тилни ўрганиш методлари” бўлимларини ўз ичига олар эди. “Тилшунослик тарихи” курсининг ўзига хослигини эътиборга олиб, мазкур китобда “Тилшунослик

¹ Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент, Уқтувчи, 1972.

² Баскаков Н. А., Содиқов А. С., Абдуазизов А. А. Умумий тилшунослик. Тошкент Уқтувчи, 1979.

назарияси” ва “Тилни ўрганиш методлари” масалалари қамраб олинди. “Тилшунослик тарихи”ни алоҳида курс сифатида ўқитиш ва бу курс юзасидан яратилган қўлланмани алоҳида нашр қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

Ушбу асарни ёзишда муаллифлар тилшунослик назарияси бўйича қўлга киритилган энг сўнгги ютуқларга асосландилар. Китобни яхшилаш юзасидан билдирилган ҳар қандай истак ва мулоҳазаларни муаллифлар мамнуният билан қабул қиладилар.

ТИЛНИНГ ИЧКИ ТУЗИЛИШИ

1. Система хакида маълумот

Бизни кўраб турган олам бир бутунлик. яъни системадир. Оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса бир-бирдан ажратилган ҳолда эмас, балки ўзаро боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади. Масалан, ер юзидаги инсоният, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини оладиган бўлсак, уларнинг ҳар бири ўзаро ҳамбарчас боғлиқ бўлган ички гуруҳларнинг бир бутунлигидан иборат бўлиши билан бирга, ҳар қайси бутунлик бошқа бутунлик билан узвий муносабатдадир. Инсоният олами ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар олами билан узвий боғлиқ. Ҳайвонот дунёси, ўз навбатида, усимликлар дунёси билан боғлиқ - Агар ўсимлик бўлмаса, ҳайвонот олами нормал яшай олмайди.

Дар қандай система ички бўлинувчанлик хусусиятига эга. Система муайян ички тузилишга эга бўлиб, икки ва ундан ортиқ қисмларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топади. Масалан, бир туп дарахтни олсак, бу дарахт система сифатида ички тузилиш бирликларининг ўзаро муносабатидан иборат. Унинг ички тузилиш бирликлари илдиз, тана, шох ҳамда уларнинг муносабатидан ташкил топади. Системанинг иккинчи жиҳати шундан иборатки, системани ташкил этган узвлар ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи кўп поғонали муносабатда бўлади. Масалан, илдизсиз тананинг, танасиз шохнинг бўлиши мумкин эмас. Уларнинг ҳар қайсиси бир-бирини тақозо этади, бир-бири билан шартланган муносабатда бўлади. Системанинг учинчи жиҳати шундаки, ҳар қандай система ички бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлганлиги

туфайли системани ташкил этган қисмлар билан система ўртасида ҳам муносабат бўлади. Бу муносабатни "...дан ташкил топади", "...нинг таркибига киради" ифодаси билан кўрсатиш мумкин. Бошқача айтганда, у бутун ва бўлак, жинс ва тур муносабатини ўз ичига олади. Масалан, дарахт ва унинг илдизи, танаси, шохи, барглари ўртасида бутун ва бўлак муносабати бўлса, дарахт билан олма, ўрик, шафтоли ўртасида жинс ва тур муносабати мавжуд. Системанинг тўртинчи жиҳати ички тузилишининг поғонавийлигидир, яъни бутун ва бўлаклик, жинс ва турлик муносабати нисбий характерга эга. Маълум турларга нисбатан жинс, бўлакларга нисбатан бутун бўлган қисм бошқа бутун ёки жинс таркибига кириб, бўлак ёки тур бўлиши мумкин. Масалан, олма бир неча навларнинг умумлашмаси сифатида навларга нисбатан жинс, ҳар қайси нав эса тур бўлиб келса, дарахтга нисбатан олма тур ролини ўйнайди.

Системанинг яна бир жиҳати субстанционалигидир, яъни субстанция ва уни бевосита кузатишда тазохирлар орқали воқеланиши, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик диалектикасининг ўзида намоён қилишидир.

Унсурларнинг бир-бирини тақозо этиши, ўзаро шартланиши шундаки, бирининг йўқолиши иккинчисига албатта таъсир қилади. Масалан, светофор рангларини олайлик. Қизил, сарик, кўк ранглар "Ўтма", "Гайёрлан", "Ўт" маъноларини беради. Агар сарик ва кўк ранг ишламай қолса, қизил ранг "Ўтма" маъносини ифода қилади.¹

Шундай қилиб, бир-бирини тақозо этувчи икки ва ундан ортиқ унсурларнинг ўзаро шартланган муносабатидан ташкил топган бутунлик система саналади.

¹ Баранникова Л.И. Основы сведения о языке. М., 1982, с. 52.

Бу жиҳатдан фан ҳам системадир. Фан система (бутунлик) сифатида ички бўлиниш хусусиятига, яъни ички тузилишга эга. Унинг ички тузилиши поғоналидир.

Бу бўлинишнинг ҳар бири бир поғонани ҳосил қилиб, кейинги бўлинишлар учун кичик система вазифасини ўтайди. Масалан, фан табиий фанлар, ижтимоий-гуманитар ва техника фанлари йўналишларига бўлинади. Табиий фанлар системасида ўзаро муносабатда бўлган бир неча бўлақларнинг биттаси сифатида система элементи саналса, кейинги босқичда табиий фанларнинг ўзи физика-математика, кимё, биология каби фан тармоқларини ўз ичига олиб, бу фанлар учун система ролини ўтайди. Физика-техника фанлари физика ва математика фанларига бўлинади. Улар яна ички бўлинишга эга. Масалан, математика ўз ичида математик таҳлил, геометрия, эҳтимоллар назарияси, алгебра ва сонлар назарияси каби ихтисосликларга бўлинади.

Ҳар бир бўлинишда бўлинувчи система бўлса, бўлинма унинг аъзоси вазифасини бажаради. Система таркибидаги ҳар бир аъзо шу система доирасида ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи муносабатда бўлади. Жумладан, математика таркибига кирувчи барча ихтисосликлар ўзаро ана шундай муносабатдадир. Фанлар системасида маълум фан тармоғи билан муносабатда бўлмаган бирор тармоқ мавжуд эмас. Бир объект ҳозирги кунда бир неча фанларнинг оралиғида ўрганилиши лозим эди. Демак, маълум бир фан бошқа туташ фанларсиз тўлақонли муваффақиятга эриша олмайди.

Кейинги йилларда фалсафа ва табиатшунослик олдидан ҳар қайси система бирликларини ўз ичида бошқа системалар билан муносабатда ўрганиш, системанинг моҳияти, унинг турлича кўринишларини очиш, умумий ва фарқли жиҳатларини

аниқлаш, тасниф этиш ҳамда системанинг ташки мухит билан ўзаро алоқасини белгилашдек вазифалар қўйилаётганлигини таъкидлаган ҳолда, В.Г.Афанасьев “Ҳозирги замон фани ва тажрибаси тўла тасдиқлаётгани, бизни қуршаб турган моддий ва маънавий мухит алоҳида-алоҳида предмет, ҳодиса, жараёнлардан эмас, балки ўзаро боғлиқ бўлган объектлар йиғиндисидан ташкил топган ва у бир бутун, систем тузилманинг муайян бир тури” эканлигини кўрсатиб ўтади.

Илмий адабиётларда системанинг 40 га яқин таърифи мавжуд. Жумладан, А.Берталанфи фикрича, система ўзаро муносабатда бўлган элементлардан ташкил топган бир бутунликдир.

В.М.Солнцев эса: «Система ўзаро муносабатда бўлган элементлар мажмуасидан иборат бир бутун объектдир», - дейди. Барча таърифларда системага хос қуйидаги асосий белгилар кўрсатиб ўтилади:

- 1) система – бир бутун объект;
- 2) система – бир бутун объект элементлари;
- 3) элементлар ўртасида муносабат мавжуд.

Бирок ҳар қандай ўзаро муносабатда бўлган элементлардан ташкил топган бир бутунлик системани ташкил этавермаслиги, шунингдек, системани ташкил этган бир бутунлик ўзаро муносабатда бўлган элементларнинг оддий йиғиндиси эмаслиги бугунги кунда аниқ кўриниб қолди. Яъни системани ташкил этган бир бутунлик унинг элементларида мавжуд бўлмаган янги сифатга ҳам эга бўлади. Таъкидлаш жоизки, бир бутун система уни ташкил этган қисм (компонент) ларга ҳам таъсир этади, у табиатига мос тарзда уларни қайта шакллантиради ва бунинг натижасида қисмлар муайян ўзгаришга учрайди. Элементлар бир бутун системага киргунга

кадар бўлган айрим хусусиятларини йўқотиши, айрим хусусиятларга эга бўлиши мумкин.

Жумладан, атом ядроси нейтрон ва протонлардан ҳосил бўлса-да, бу элементлар бир бутун таркибида янги сифатга эга бўлади, яъни эркин нейтрон беқарор бўлиб, нисбатан қисқа яшайди, аммо атом таркибида у барқарор белгига эга бўлади.

Системани ташкил этган элементлар хусусиятига кўра икки асосий системадан иборат бўлиб, биринчиси моддий система, иккинчиси идеал система саналади.

Моддий системанинг субстанциясини системани ташкил этган материал элементлар йиғиндиси ҳосил қилади. Бу системада уни ташкил этган элементлар ўзларининг физик хоссалари билан муайян аҳамият касб этадилар.

Идеал система эса маълум муносабатлар билан боғланган идеал объектлар бўлиб, улар инсон фаолиятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Жумладан, илм-фандаги тушунчалар системаси идеал система ҳисобланади.

Инсоннинг тафаккур фаолияти ҳисобига юзага чиқадиган идеал система ташқи оламнинг намоён бўлиш шакли саналади.

2. Тилнинг моҳияти. Унинг система эканлиги

Тил мураккаб ҳодисадир. Қайси томондан ёндашишга мувофиқ, у турлича таърифланиши мумкин.

1. Вазифаси нуқтаи назаридан: а) тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси, фикрни шакллантирувчи, ифодаловчи; б) билимларни тўплаб, кейинги авлодларга етказувчи; в)

тингловчига таъсир қилувчи воситадир. Булардан биринчиси тилнинг *коммуникатив*, иккинчиси *кумулятив*, учинчиси эса *экспрессив* функциясини эътиборга олади.

2. Қурилиш механизми нуқтаи назаридан: тил айрим бирликлар ва бу бирликлардан фойдаланиш қоидалари йиғиндиси.

3. Семиотик нуқтан назаридан: тил белгилар системаси.

4. Ахборот узатиш назарияси нуқтаи назаридан: тил мазмуний ахборотни кодлаштириш учун хизмат қиладиган код саналади.

5. Гносеологик нуқтан назардан: тил маънолар дунёси билан товушлар дунёси ўртасида воситачилик қилувчи мураккаб система (У.Чейф) ва бошқалар.

Бу кўрсатилган таърифлар тилнинг мураккаб кирраларидан фақат биттасига таянади ва ҳар қайсиси ўзи таянган кирраси нуқтан назаридан бир томовлама тўғри аке эттиради.

В.М.Солицев эса тилнинг бу белгиларининг барчасини жамлаган ҳолда унга куйидагича таъриф беради: “Тил кишилар ўртасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қилувчи семиотик (белгилик) хусусиятга эга бўлган функционал моддий системадир”.¹

Тил сўз, морфема ва фонемаларнинг оддий йиғиндиси эмас. У бир бутун системадир. Тилнинг системаллиги унинг ички тузилишида намоён бўлади. Чунки у ҳам ички тузилишига эга бўлиб, бу ички тузилиш поғонавийлик хусусиятига эга. Ҳар бир поғонага хос бирлик икки ва ундан ортик узвларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунликдир. Масалан, синтактик сатх бирлиги бўлган *gap* предикатив белгини ўзида ифода этувчи

¹ Солицев В.М. Язык как системно-структурное образование. М. 1971. с.4.

бутунлик саналиб, шахс (персоналлик), замон (темпораллик), модаллик ва тасдиқ-инкорлик маънолари ва бу маъноларни ифодаловчи шаклларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топади. Сўз морфологик сатҳ бирлиги сифатида икки ва ундан ортиқ морфларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик, морфема эса икки ва ундан ортиқ фонларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади.

Кўринадикки, тил бир бутун сифатида система бўлиб, у ички бўлинувчанлик хусусиятига эга. Тилнинг ички бўлиниши поғонавийлик касб этади. Тил ички бўлинишининг энг охириги нуктаси шаклий томондан *фонема (фон)*, мазмуний томондан *сема* билан якунланади. Масалан, жўналиш маъносини билдирувчи морфема икки ва ундан ортиқ элементларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик ҳисобланади. Бу бутунлик шаклий томондан [г] ва [а] фонема (фон)ларининг худди шу тартибдаги синтагматик муносабатидан, мазмуний томондан эса *йўналиш (Тошкентга)*, *аташ (акамга олдим)*, *эвас (юз сўмга олдим)* сингари семалар муносабатидан ташкил топган.

Тилнинг ички тузилишининг поғонавийлик табиати бутунлик деб олинаётган бирликнинг нисбийлигини кўрсатади. Бутунлик деб қаралаётган объект фақат тилнинг маълум поғонасига нисбатан олинади. Бир поғонада бутунлик сифатида қаралаётган объект ўзидан юқори поғона учун катта бутунлик таркибига унинг элементи бўлиб қиради. Масалан, морфема морфемик сатҳда икки ва ундан ортиқ фонема (фон)ларнинг муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида, морфологик сатҳда эса сўз (сўз шакл)нинг бир элементи сифатида қаралади.

Бу эса тилнинг системалар системаси эканлигидан далилат беради.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ.....	3
ТИЛНИНГ ИЧКИ ТУЗИЛИШИ	
1. Система ҳақида маълумот.....	5
2. Тилнинг моҳияти. Унинг система эканлиги.....	9
3. Тилнинг белгилар системаси эканлиги	
3.1. Лингвистик белги ҳақида.....	13
3.2. Лингвистик белги тузилиши.....	19
4. Тил структурасининг иерархик тузилиши	
4.1. Тил ва нутқ.....	23
4.2. Тил сатҳлари ва сатҳларга ажратиш таъйинлари.....	29
5. Лингвистик birlikлар ўртасидаги муносабатлар	
5.1. Бир сатҳга мансуб бўлган birlikлар муносабати.....	39
5.2. Турли сатҳга мансуб бўлган birlikлар муносабати.....	44
5.3. Зидланиш ва унинг турлари.....	45
5.4. Тил сатҳлари ўртасидаги изоморфлик.....	50
6. Фонологик сатҳ	
6.1. Фонология ва унинг бирлиги.....	53
6.2. Фонологик назариялар.....	55
7. Морфемик сатҳ	
7.1. Морфема ҳақида тушунча.....	65
7.2. Морфеманинг турлари.....	70
8. Сўз ясаллиши.....	72

А.НУРМОНОВ, Ш.ИСКАНДАРОВА

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК

Ўқув қўлланма

Мухаррир С. Ҳамидова

Бадий муҳаррир М.Султонов

Компьютерда саҳифаловчи Ж. Алимов

Босишга рухсат этилди 01.03.2007.

Қоғоз бичими 60x84 1/16. Шартли босма табоғи 11,5.

Ҳисоб-нашр табоғи 12,0. Адади 100.

56-буюртма.

«ТА'ЛИМ НАШРИЙОТИ» нашриётида тайёрланди.

Яккасарай тумани, Бобур кўч., 9 уй.

«ТА'ЛИМ НАШРИЙОТИ»

босмахонасида офсет усулида чоп этилди.

Яккасарай тумани, Бобур кўч., 9 уй.